

НЕОСЪЩЕСТВЕНИЯТ ПОЕТ ХАРАЛАН АНГЕЛОВ – ОСЪЩЕСТВЕНИЯТ ВАРНЕНСКИ КМЕТ ЕВРОПЕЕЦ

Грета Разсуканова

докторант към департамент „Нова българистика“

Нов Български Университет - София

Резюме: Името на възрожденския поет Харалан Ангелов трайно е в списъка на забравените – неоченен, неразгадан, невъзможен за своето време. След Освобождението е един от строителите на нова България – носител на политическо достойнство и гражданска смелост. Два пъти кмет на Варна – забравен от своите съграждани и техните потомци. Успешно реализира социокултурните си проекти за модернизиране на морския град, а така моделира и хоризонта на бъдещото европейско обновяване на Варна.

Ключови думи: Възраждане, поет, следосвободенска България, забравен и незабравен, Варна, кмет европеец, държавност, дела, граждански идеи

**THE UNREALIZED POET HARALAN ANGELOV - THE REALIZED
EUROPEAN MAYOR OF VARNA**

Greta Razuksanova

PhD Student at the Department of New Bulgarian Studies,
New Bulgarian University, Sofia

Abstract: The name of poet Haralan Angelov, connected to the Bulgarian national revival, is permanently included on the list of the forgotten authors - underestimated, unexplained, impossible for its own time. After the Bulgarian liberation he was one of the builders of new Bulgaria - a bearer of political dignity and civic courage. He is twice mayor of Varna - unforgettable by his fellow citizens and their descendants. He successfully implements his socio-cultural projects for the modernization of the seaside town, and, thus, designs the horizon of the future European renewal of Varna.

Key words: Bulgarian national revival, poet, post-liberation Bulgaria, forgotten and unforgotten, Varna, European mayor, statehood, deeds, civic ideas

Харалан Ангелов е роден преди 175 години – на 10.02.1845 г. в Шумен. Поет, музикант-композитор, който сам нотира текстовете си, учител, търсач на театралната емоция, основател на читалище „Единство“ в Жеравна, окръжен управител на Лом, Разград и Стара Загора, два пъти кмет на Варна. Един от групата интелектуалци, основатели на „Книжевната дружина“ във Варна – просветен и културен институт, духовен архетип на сегашната Регионална библиотека „Пенчо Славейков“. Стиховете на възрожденеца Ангелов, „известен“ най-вече като *даскал поет*, остават извън требника на националното литературноисторическо съзнание. В обществената ситуация, в която са поставени българите две десетилетия преди Освобождението, акцентна е политическата будност. Барутът на „Свобода или смърт!“ е вестителят на новото. За неговата реализация обаче се изискват сублимни характери, чувовни личности. Със своя празничен подвиг те съграждат бъдещето за бъдещите поколения. Невъзвишените други, които нямат ентузиазма на „людите глави“, не им е дадена уникалност, но също биха могли да са сред изключенията на своето време, трябва да живеят в своето настояще. Да намират трудно постижимия баланс между личното ежедневие и нуждите на обществото – и преди Освобождението да бъдат полезни за възраждането на изгубения български пример, за българското европейско припознаване.

Тази различност на мисленето и нова ценност ще проектират курсивна сфера, особено при поетите, но едва към средата на 90-те години на XIX век. В част от лирическите си текстове, писани между 1863 г. и 1878 г., Харалан Ангелов създава различно смислово поле, несъвместимо с възрожденския наратив, и затова неговото специфично „ново“ е непълноценно, а всъщност – неразбрано. Следва отхвърляне, унищожаване за бъдещето. В някои от

поетическите си творби, създадени преди Освобождението, той следва чужди художествени и философски образци на модерното изкуство. По българските земи обаче определящ е националният идеал. Принципът „на ползу роду” е модел от подготвителната фаза на Освобождението – не толкова по отношение на възстановяване на българската държавност, колкото като посвещаване на българите в идеята за нейното реализиране чрез промяна на тяхното самосъзнание и моделиране на ценностна апсида.

Възрожденската четяща публика очаква императивно слово, панегирик на героическите ценности и не е готова да разбере голяма част от текстовете на младия шуменец. Метаморфозите на битието, вечните въпроси за съществуването, ирационалните тайнства на човешката душа, „събеседването“ със себе си, метафизическият ужас от смъртта слагат клеймото на Харалан Ангелов като неравностоен на другите творци – чужд, неразбираем, странен. Авторът е от „старите“, които времето постепенно архивира.

След 1878 година за човек като Харалан Ангелов не може да има живеене извън политическото и гражданското. Шуменецът е малко над 33 – току-що е преминал средата на жизненото поприще, но е пребродил и тъмния лес на робството. Разкриващото се напред поле на свободата обаче е видимо от ръста на пробудения, заедно с опасностите. Те не са толкова политически, колкото морални. Семето на личната отговорност на свободните български граждани при мнозина от тях е сред тръните. Това е нова отговорност, без воеводството на първите – с индивидуални параметри, за която малцина са винаги готови. Това е ново самосъзнание, което възприема гражданската кауза преди всичко като етическа и ценностна. Получава се нещо като преливане на доосвобожденската културна деятелност на българските възрожденци в новите

обществени обстоятелства, когато политическото и административното управление стават институционални.

Като политик Харалан Ангелов също е извън матрицата на следосвобожденската обществено-културна ситуация. Дистанциран е от публична негативна обремененост, от запомнена събитийност. Тя често е „оплетена“ в скандална релационна мрежа, дори арогантност, а агресивният пробив в хронотопа на славата осребрява, побратимява, обезсмъртява. Ангелов не се стреми да бъде един от главните герои на тази модерна слава. При съграждането на нова България – като политическа, икономическа, културна карта – той реализира усилия гражданските идеи на Възраждането да преминават в граждански дела, които да бъдат общественополезни, без да са основание единствено за индивидуална себеизява.

Варна е градът, в който дейността на Харалан Ангелов наистина е оценена от обществото. Името му и сега не е забравено. Два пъти изпълнява длъжността кмет (от 20 май 1883 г. до 12 януари 1888 г. и от 27 февруари до 12 април 1888 г.). В книгата си „Кметовете на град Варна“ Борислав Дряновски уточнява, че Харалан Ангелов е „първият кмет поет на Варна“ (Дряновски 2010: 93). Същият автор отбелязва, че двадесетина години след Освобождението градът има ориенталски вид, без нормални санитарно-хигиенни условия, без здравни заведения. Първите кметове наследяват празната каса на турската община, но за кратко време преобразяват Варна (Дряновски 2010: 9). Наистина задача, достойна за хора на делото, с перспективно европейско мислене, които започват да „наливат основите“ на бъдещата модерна морска столица. А и самият княз Александър Батенберг има идея градът да стане лятната столица на Княжеството. Харалан Ангелов е едва

петият кмет на Варна, на когото се налага да проявява възрожденска всеотдайност, съчетана с държавническо мислене и икономическа прозорливост, за да бъде наистина общественополезно неговото управление.

Първоначално започва работа като секретар на Варненската градска община, а след време става помощник на нейния кмет Михаил Колони. Но още като заместник-кмет Ангелов е въввлечен в политическите противоборства при Режима на пълномощията и суспендиране на Търновската конституция, а и когато все още е секретар на Варненската градска община, е една от водещите личности в борбата на либералите срещу Режима. В своето историческо изследване за Варна след Освобождението Борислав Денчев обобщава: „Най-последователни противници на Пълномощията във Варна са...от кръжока на върлите либерали...Кръстьо Мирски...Харалан Ангелов“ (Денчев 1998: 206).

Докато изпълнява длъжността секретар, Ангелов е избран и за народен представител от Преславска околия в III ОНС. То работи при напрегнати политически обстоятелства. Все още е в сила Режимът на пълномощията. Народните представители – либерали и консерватори – се обединяват с общ апел към княз Александър Батенберг за възстановяване на Търновската конституция. Харалан Ангелов е част от този парламентарен демократичен процес, без да търси известност. Не участва активно в депутатските препирни. Но според сведенията на Ст. Чилингиров – първи биограф на Харалан Ангелов – шуменецът „използва най-голямата си власт като народен представител – гласа – и се подписва под протеста срещу вотирания на 5. Декември 1883 г. закон за изменение на конституцията, в който протест подписавшите го се задължават да се борят със всички законни средства за унищожаването на този закон” (Чилингиров 1914: 62). Подобен тип поведение, при което външната

показност и агресивност отсъстват, но когато дойде решителният момент, личната позиция е категорична и еднозначна, е напълно присъщо за Харалан Ангелов. Не обича да демонстрира себе си. Не говоренето от трибуната, а подписването на парламентарен документ от решаващо значение е реалното действие, което прави „видима“ ясната позиция на Ангелов като политик и човек.

Той продължава да прилага необходимата принципност и когато княз Александър Батенберг го назначава за кмет на Варна. Още при началния етап от модернизирването на града следва тогавашните утвърдени европейски градоустройствени стандарти. Най-напред започва изграждането на градски водопровод, като е одобрен и план за общата канализация на Варна. Почти веднага със започването на мандата на Харалан Ангелов общината дава за експлоатиране морските бани срещу наем. Това действие би могло да се възприеме и като начало на курортното дело и курортния туризъм. На новопрокараните улици е поставяна каменна настилка, започва и тяхното назоваване. Строят се обществени сгради, магазини, чешми, както и първите хотели. Главната улица на стара Варна е наречена „Голяма Преславска“ – безспорен акцент за слава и достолепие (родът на Ангелов също е от Преслав, а и в поезията на кмета тази българска старина има важно място – б.а.). С първия кметски мандат на поета се свързва и започналото оформяне на централния площад „Мусалла“. Занаятчийските работилници са преместени и съсредоточени в края на града, като е обособена чаршия (Дряновски 2010: 96). Грижата на кмета и на общинските съветници за жителите на Варна е очевидна – новото естетическо аранжиране на важни пространства не трябва да лиши варненци от поминък. От друга страна – силният шум от дейността на ковачи и

железари ще е отдалечен, почивката на хората ще е пълноценна, а и въздухът няма да е замърсен. Осъществените екологични идеи и днес заслужават внимание.

В средата на септември 1885 г. с церемония е осветена новата сграда на Мъжката гимназия. Общината провежда и търг за построяването на училище „Свети Кирил”. Определени са допълнителни парцели за изграждане на жилища в различни части на Варна. Същата година общинските съветници решават да отпуснат заем за дострояване на Катедралния храм „Свето Успение Богородично”. Църквата е трикорабна базилика и е втора по височина в България след построяването на храм-паметника „Свети Александър Невски” в София. Първата литургия е отслужена на 30. VIII. 1886 г. Според Варненския и Великопреславски митрополит Йоан и днес този храм „е един от всепризнатите шедеври на църковната архитектура и изкуство и неотменима част от културното наследство на епархията“ (Варненски и Великопреславски митрополит Йоан (Иванов) 2019). Също през 1886 г. Харалан Ангелов предлага на общинските съветници да започне залесяването на местността около прокарвания път към лятната резиденция на Батенберг – „Сандрово” (Томова, Бозова 2010: 27). Продължава оформянето на градската градина, чието начало е поставил предишният кмет Михаил Колони. Създаването на голям градски парк е важен елемент от модерното градоустройство.

На 15. II. 1887 г. общинският съвет взема решение за преместване на свинската кланица (Чардаклиев 2017: 39-40). Вероятно тази радикална мярка е предизвикала недоволство, защото не кореспондира с унаследени навици, а и за много от жителите на Варна новото е с неясни параметри. Варна обаче променя облика си. Изпитание за кмета Харалан Ангелов са и големите пожари през

1886 г. и 1887 г., унищожили много домове и стопански постройки. Налага се бърза реорганизация на пожарната команда, за да помага пълноценно на населението. Взето е решение за изграждане на отделно помещение за нея, като е осигурено и ново противопожарно оборудване (Дряновски 2010: 96). В статия на Христо Мирски във вестник „Варненска поща“ (Мирски 1928: 10) има интересни статистически данни, чието сравняване е своеобразен рейтинг на успехите на Харалан Ангелов като кмет, макар че „математическите“ величини обикновено са лесни за манипулация, но едва ли такава е целта на публикацията. Към 1885 г. в града има 248 питейни заведения, а две години по-късно те са вече 264; цената на хляба за една ока (1,28 кг) в сравнение с 1886 г. е спаднала средно с 2 стотинки и за първо, и за второ качество; към 1880 г. населението на Варна е с численост 23 555 души, а през 1887 г. вече е 25 256. Дори елементарната съпоставка налага извода, че при управлението на кмета Харалан Ангелов показателите за положителни промени нарастват.

На 10 януари 1888 г. на Варненското пристанище започва да работи парен елеватор, необходим за вноса и износа на зърнени храни. Още през 1886 г. „76% от изнесените през Пристанище Варна стоки...са зърнени храни. 50% от общия внос през Пристанище Варна са произведенията на текстилната промишленост“ (Панайотов 2015: 23). Увеличен е ръстът на производството в черноморския град, а респективно – и стандартът на живот на варненци. Българин и европеец, Харалан Ангелов има безспорен принос за модерния облик на Варна и за превръщането ѝ в морска столица на България. Продължавайки да следва своите не толкова политически, колкото етически принципи, Харалан Ангелов първи започва да публикува в отделна брошура общинските бюджети за периода 1885 г.–1887 г. Предишният кмет Михаил

Колони точно по отношение на общинските финанси взема еднолични решения, без да им дава публичност.

При управлението на Харалан Ангелов има няколко знакови исторически събития за Княжество България – Съединението, Сръбско-българската война и опитът за преврат (септември 1885 г. – август 1886 г.). Варна е отдалечена, дори и географски, не само от Пловдив (център на Съединението), а и от София, но летният княжески дворец е в „Сандрово”. Там на 31 август 1885 г. пристига княз Александър I, след като приключва участието си във военните маневри край Шумен. В своята лятна резиденция получава телеграмата, изпратена от Привременното правителство в Пловдив. „Всъщност може да се каже – пише Борислав Денчев –, че Съединението започва от Пловдив и Варна“ (Денчев 1998: 76). Батенберг официално го оповестява от балкона на тогавашната телеграфопощенска станция.

Няма точни сведения за дейността на кмета Харалан Ангелов в този период от време, но едва ли остава настрана от всеобщия ентузиазъм. Косвено свидетелство са спомени на негови съвременници за шествието с факли и фенери из улиците на Варна, организирано от ученици, което няма как да стане без съдействието на кмета (Денчев 1998: 78). Градската администрация при управлението на Ангелов предприема важни действия, когато започва войната със Сърбия. Много доброволци от региона се включват в нея. Христо Мирски съобщава детайлна информация: „ На 14. XI. 1885 год. са били отпуснати 20 000 лв. за една „амбуланца”, които да се дадат на военното министерство или на Червения кръст. На 21.XI. с. г. са отпуснати 3 500 лв. помощ за продоволствие на селяните от Варненския Окръжен Народен комитет 1 000 опълченци. Решено било също на всеки четник да се плаща по 60 ст. на

караулен ден, а също да се поддържат семействата на бедните войници и доброволци според нуждите им...” (Мирски 1928: 10). Впечатление прави фактът, че едновременно с подпомагането на армията чрез финансиране на медицинските екипи, внимание се отделя и на хората, останали „в тила”. Ако първото действие е свидетелство за любовта към отечеството, то второто е проява на любовта към ближния. Докато е кмет на Варна, учителят възрожденец неотклонно следва тези свои убеждения, заявени още в Жеравна. А и административната длъжност му дава възможност на практика да приложи принципа на обществената солидарност.

Любовта на българите към Отечеството е подложена на изпитание с преврата от 9 август 1886 г., насочен срещу княз Александър I. Обществените процеси във Варна, които налагат пряката намеса на кмета Харалан Ангелов, са много и неотложни, не само драматични, но и опасни, защото са възможни репресии. Превратът по своята същност е военен – неговият успех зависи от това дали той ще бъде подкрепен от войсковите части, разположени в различните градове. В своята книга „Строителите на съвременна България” Симеон Радев определя варненския Приморски полк като „размирния гарнизон във Варна“ (Радев 1990: 33). Командирът на полка – майор Сарафов – е на страната на преврата, дори издава заповед кметът Харалан Ангелов да бъде арестуван, което все пак не се случва и Варна остава под ръководството на своя кмет. Прокламацията на Стамболов, който е начело на контрапреврата, българският народ да защити Короната и Отечеството, има светкавична публична реакция сред варненските политици и обществеността. Водеща личност отново е Харалан Ангелов. На 15 август, заедно с други либерали, той организира митинг в подрепа на княза (Денчев 1998: 101). Приета е Резолюция,

която обявява извършителите на преврата за предатели. Иска се те да бъдат съдени и наказани, а също и княз Александър I да бъде възстановен отново на българския трон.

В този момент Ангелов действа като политик и човек с отговорност към държавността. Изборът не е лесен – Харалан Ангелов е уволнен от длъжността окръжен началник на Лом точно заради личните прищевки на Батенберг, а и либералите, не само във Варна, са в непрекъснат конфликт с княза. Държавническото обаче е над личното и тяснопартийното. Подкрепата за контрапреврата във Варна не е абсолютна и масова – комуникацията е лоша, информацията е противоречива, населението не е етнически еднородно, а и либералите не са единни. Това прави действията на кмета още по-значими от гледна точка на защитата на държавността. Потвърждение, че той е респектиращата обществена личност, дава фактът, че води делегацията, която варненци изпращат в Русе, където се събират поддръжниците на княз Александър (Денчев 1998: 102). Властовата криза е преодоляна, но политическите противоречия продължават. Точно те са и причината Харалан Ангелов да бъде освободен от заеманата длъжност през месец април 1888 г., след като втори път е избран за кмет на Варна.

Интересен е фактът, че за втория му мандат образоваността и културното ниво на Ангелов са решаващи. На изборите за общински съветници в морския град от 4 октомври 1887 г. (България вече има нов княз – Фердинанд) при спорни обстоятелства печели Киро Меразчиев от Казанлък, подрепян от Народнолибералната партия на Стефан Стамболов. Кмет е само 45 дни. Киро няма образование, неграмотен е, не притежава имоти, няма доходи и постоянна работа. За варненци образователният ценз, макар и да не е приет като

официално изискване за заемане на важна административна длъжност, е в сила. Общинските съветници – като израз на несъгласие – демонстративно подават оставка, която е и знак за протест против „стила” на Стамболовото управление¹. Тя е оповестена чрез протокол и декларация, която завършва с обобщението: „Срам го е човек...чужденците като ни се смеят за такъв избор. Освен това, назначеният кмет не е за това важно място, според простотията си, като не познава никакви чужди езици, освен влашки...и да излезе един управител да се разговаря с мимика, а кмета с телодвижения, цяла пасмина!”².

Прословутата в българската следосвобожденска политическа практика версия на правене на избори по байганьовски – във Варна се оказва неефективна. „Магарето”, избрано за кмет, е принудено да подаде оставка. Варненската окръжна постоянна комисия касира изборите. Новите, проведени на 6 март 1888 г., са спечелени от Харалан Ангелов – точно защото е образован, знае чужди езици, има съответната културна грамотност, а и успехите при първото му управление на града са видими. След малко повече от месец обаче е освободен от длъжност, пак по политически причини.

Ангелов има и пряка обществена дейност, свързана с културното развитие на Варна. Общопризнат е приносът му като един от основателите на Варненската „Книжевна дружина“, която започва своето съществуване на 21 март 1883 г. Освен да организира читалищната и театралната дейност, „Дружина“-та своеобразно възпитава образован, модерен тип читател, с ниво на културна информираност, който желае да обогатява своя интелект. Това е предназначението и на една съвременна библиотека. Неслучайно важна цел на

¹ Вестник „Нова България”, 13, 23.І. 1888.

² Пак там.

организаторите е учредяването на библиотека – и то само пет години след Освобождението (Ангов 2008). Началото на нейния книжен фонд поставят лични дарения. Сред спомоществателите е и Харалан Ангелов. Библиотеката в града е третата, създадена след духовните храмове на книгата в София и Пловдив. Тя е и най-старият културен институт в морския град (Димчева, Демирев 2018) – духовен първообраз на съвременната Регионална библиотека „Пенчо Славейков“. Читалнята също е любимо място за интелегентните варненци. Тъй като през този период Ангелов е заместник-кмет, със сигурност съдейства за допълнителния абонамент за вестници и списания – като възрожденски учител никога не пренебрегва своя обществен и човешки дълг към учениците, за които знанието е приоритет.

Рязкото разграничаване от политическото, въпреки че инициаторите за учредяване на „Дружина“-та са членове, а и лидери на либералната партия във Варна, е осъществено чрез нейния Устав. В него е записано: „Лични докачения и политически препирни строго са запретиени...”³. По своята същност Варненската „Книжевна дружина“ е изцяло нова гражданска организация. Регламентираните в Устава правила са насочени към културното поведение на обществени места, към формирането на навици, които отговарят на модерността, на европейската представа за добър гражданин. За българското общество, особено след Освобождението, точно такива еталони липсват. Затова при съставянето на Устава Харалан Ангелов, а и другите автори, се ангажират със задачата да определят тези културни принципи, за да не се получи ефектът

³ Устав на Книжевната дружина в Варна, придружен от Правилника, Отчет на същата дружина за I-та й година 1883-84. Варна, Печатница на Хр. Н. Войников и сие, 1884, с.8-9.

„Бай Ганьо” – когато българинът стане депутат, окръжен управител, кмет, общественият интерес да стои за него по-горе от земното доволство.

С делата си Харалан Ангелов е добър личен пример за своите съотечественици, които тепърва, и то много бързо, трябва да сакрализират тези граждански ценности, без които истинската значимост на българската свобода би се изгубила под напора на келепира. Това са поведенчески модели, които не са политически и се отнасят пряко към изграждането на друг тип манталитет в съзнанието на варненци, който да ги изведе от ориенталското и да ги доближи до европейското, до модерността. В първите две десетилетия след Освобождението българското е в маргиналната зона – етап на политически, икономически, културен и като цяло – социален преход, при който старите ценности вече са нерелевантни, а новите са все още неясни и неутвърдени. В такава ситуация деградацията и на обществения, и на индивидуалния морал е неизбежна.

Известна корекция в социокултурните и духовните процеси могат да осъществят достойни личности с обществено влияние. За целта те не трябва да са свръхчовеци – достатъчно е да съзнават, че политическата власт, която имат, управленската длъжност, която заемат, ги задължават не само административно, но и граждански, човешки. Харалан Ангелов е от тези личности. Дори развитието на театъра във Варна също е личен ангажимент на кмета, като тази му дейтелност вече е извън преките административни и политически изисквания. Ако преди Освобождението реализирането на Харалан-Ангеловите идеи е резултат от задействан очакван морално-етичен код на възрожденеца просветител, грижещия се за бедните (както прави в Жеравна),

то после, в свободна България, тези очаквания отпадат. Но Харалан Ангелов успява да намери тяхното наистина народополезно продължение.

Преди четири века Сервантес поставя идентификационен знак за личността на всички времена: „...всеки човек е рожба на собствените си дела (Сервантес 1980: 45). Над 20 години от своя живот Харалан Ангелов се ангажира административно и граждански с държавния и духовния градеж на следосвобожденска България. Като кмет на Варна има безспорен принос за модерното европейско самочувствие на варненци. Не е без значение, че остава извън цинизма на властта и политическата амбивалентност, че запазва човешкото си достойнство и ценностите на личната си конституция. И така: „...по плодовете им ще ги познаете. Бере ли се грозде от тръни, или смокини от репей?“ (Матей, 7:16):

Новата културна картотека на нацията изисква обогатяване чрез добрия хумус на добрата памет за добрите дела. Те са ваятелите на българския гергеф. И на възвишението.

БИБЛИОГРАФИЯ:

БИБЛИЯ сиреч КНИГИТЕ НА СВЕЩЕНОТО ПИСАНИЕ на ВЕХТИЯ И НОВИЯ ЗАВЕТ. ИЗДАНИЕ на СВ. СИНОД НА БЪЛГАРСКАТА ЦЪРКВА, София, 2012.

Денчев 1998: Денчев, Борислав. Варна след Освобождението. Едно закъсняло възраждане на българщината. София: Анубис, 1998.

Димчева 2018: Димчева, Кристиана, Емил Демирев. Споменът през поколенията – Материали за историята на Варна. – В: Сборник Българското книжовно наследство – част от европейското културно пространство. Сборник с

доклади от XXVIII Национална конференция на ББИА; Пловдив, 7-8 юни, 2018.

С подкрепата на Фондация Глобални библиотеки – България, София, 2018.

Дряновски 2010: Дряновски, Борислав. Кметовете на Варна 1878-1903.

Ч. 1. Варна: Славена, 2010.

Мирски 1928: Мирски, Христо. Миналото на Варна и управниците ѝ. – В: Вечерно издание на вестник „Варненска поща”, бр. 3065, 9. VI. 1928.

Панайотов 2015: Панайотов, Атанас. Българските пристанища /1879 – 2014 /. Хроника. Варна: ИК Меритайм Пъблишинг Хаус, 2015.

Радев 1990: Радев, Симеон. Строителите на съвременна България. Т. 2. Регентството. София: Български писател, 1990.

Сервантес 1980: Сервантес, Мигел де Сааведра. Знаменитият идалго Дон Кихот де Ла Манча. Ч. 1. София: Народна култура, 1980.

Томова, Бозова 2010: Томова, Красимира. Тинка Бозова. Кметовете на Варна. Варна: МС ООД, 2010.

Чардаклиев 2017: Чардаклиев, Румен. Морската градина на Варна – перлата на Черноморието. – В: Известия на съюза на учените – Варна. Научна конференция „Културното наследство на Варна“, 29.09.17, Варна.

Чилингиров 1914: Чилингиров, Стилиян. Харалан Ангелов – Принос към нашата доосвободителна поезия. – В: Сборник на БАН, кн. 3. Клон историко-филологичен и философско-обществен. София, 1914.

Антов 2008: Антов, Огнян. Очерци и пътеписи. Страници от историята на варненската библиотека. Писано за: Библиотеката в новото хилядолетие: 125 години Регионална библиотека „Пенчо Славейков“ – Варна, 1883-2008, Сборник / Съставители: Е. Милкова, В. Грандова, Д. Атанасова, Е. Демирев, К.

Димчева, О. Антоу, С. Гюрджева. Варна: Регионална библиотека „ Пенчо Славейков“, 2008.

<http://www.anapest.org/antov/?byId=154>, retrieved 2007 (пр. 26.06.2017).

Варненски и Великопреславски митрополит Йоан (Иванов) 2019. Поглед към Варненска и Великопреславска епархия през девет важни годишнини, които предстои да отбележим през 2020 г. ; Доклад, изнесен на 25.10.2019 г. пред конференцията „Културното наследство на Варна и Черноморския регион“, организирана от Съюза на учените, съвместно с Община Варна.

https://dveri.bg/component/com_content/Itemid,100521/catid,280/id,68952/view,article/, retrieved 01 ноември 2019.